

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวិจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์สมาธิกับการบรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ครั้งนี้ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษาเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ (๓) เพื่อนำเสนอเรื่องสมาธิกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาครั้งนี้ทำให้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ซึ่งทำให้ได้บทสรุป และข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ บทสรุป

การศึกษาเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาททำให้พบว่า คำว่า “สมาธิ” เมื่อพิจารณาตามรูปศัพท์ หมายถึง ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ให้สงบลงแต่หากพิจารณาตามอรรถะจะหมายถึง ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง สมาธิมีมาก่อนสมัยพุทธกาลตั้งแต่สมัยก่อนพระเวท คือประมาณสมัยอารยธรรมโมเฮนโจ-ดาโร และหลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วได้มีการปฏิบัติสมาธิกันมาโดยตลอด แม้ในปัจจุบันที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเข้าปรินิพพานไปนานแล้ว การฝึกสมาธิก็ยังแพร่หลาย ทั้งประเทศตะวันตกและตะวันออก สมาธิสามารถจำแนกได้หลายประเภท ซึ่งมี ๔ นัยในการจำแนก คือ (๑) ลักษณะ (๒) หน้าที่ (๓) อาการที่ปรากฏ และ (๔) เหตุใกล้ที่สุด ในขณะที่คัมภีร์ชั้นอรรถกถา แยกสมาธิออกเป็นระดับ ๓ ระดับ คือ (๑) ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ (๒) อุปจารสมาธิ คือ สมาธิจวนจะแน่วแน่ และ (๓) อัปปนาสมาธิ คือ สมาธิแน่วแน่ สมาธิมีหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องซึ่งประเด็นที่งานวิจัยฉบับนี้สนใจ คือ (๑) นิเวธน์ เป็นอุปสรรคของสมาธิ (๒) สมาธิเป็นส่วนหนึ่งของไตรสิกขา และ (๓) สมาธิกับโพธิปักขิยธรรม ซึ่งโพธิปักขิยธรรมประกอบไปด้วยหมวดธรรมย่อยอีกหลายหมวดธรรม เมื่อศึกษาเชื่อมโยงสมาธิเข้ากับแต่ละหมวดย่อยนั้นจะสามารถทราบว่า (ก) สติปัฏฐาน ๔ เป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ (ข) สัมมัปปธาน ๔ เป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ (ค) อิทธิบาท ๔ เป็นข้อปฏิบัติให้เกิดสมาธิ (ง) สมาธิเป็นส่วนหนึ่งของอินทรีย์ ๕ พละ ๕ (จ) สมาธิเป็นส่วนหนึ่งของโพชฌงค์ ๗ และ (ฉ) สุดท้ายสมาธิเป็นองค์ของมรรค นอกจากนี้ยังทำให้เข้าต่อไปอีกว่า การฝึกสมาธิมีอานิสงส์หลายประเภท คือ ทิณฺฐธรรมสุข วิปัสสนา อภิญญา ภพอันวิเศษ นิโรธสมาบัติ ซึ่งงานวิจัยฉบับนี้มุ่งเน้นศึกษาเรื่องอภิญญา

ประเด็นถัดมา คือ การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งพบว่าการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การได้ การเข้าถึง การสำเร็จ การทำให้แจ้งธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท การบรรลุธรรมมีความสำคัญเนื่องจากการบรรลุธรรมเป็นการบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือพระนิพพานโดยมีวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมอยู่ ๔ แนวทาง คือ (๑) วิปัสสนามีสมณะนำหน้า (๒) สมณะมีวิปัสสนานำหน้า (๓) สมณะและวิปัสสนาคู่กัน (๔) วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุจจ์ ใน ๔ แนวทางนี้สามารถจัดเป็น ๒ แนวทางใหญ่ คือ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ๒ วิธี ในรุ่นอรรถกถาคือ สมถยาน และวิปัสสนายาน ซึ่งต้องอาศัยหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมคือ โพธิปักขิยธรรม นอกจากนี้เกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุธรรมที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา โดยที่พระโศดบันซึ่งเป็นผู้บรรลุธรรมขั้นที่ ๑ สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสพตปรามาส ถัดมาพระสกทาคามี ซึ่งเป็นผู้บรรลุธรรมขั้นที่ ๒ นอกจากสามารถละสังโยชน์ ๓ ข้อแรกได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงด้วย ส่วนพระอนาคามีซึ่งเป็นผู้บรรลุธรรมขั้นที่ ๓ สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ครบทั้ง ๕ ข้อสุดท้ายพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้บรรลุธรรมขั้นสุดท้ายสามารถละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อ ไม่เพียงเท่านั้น หลังจากการบรรลุธรรมหากได้สมาธิในระดับหนึ่งจะสามารถมีความสามารถพิเศษซึ่งงานวิจัยฉบับนี้มุ่งสนใจเรื่องอภิญา ๖ คือ (๑) อิทธิวิธิ (๒) ทิพพโสธ (๓) เจโตปริยญาณ (๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (๕) จุตูปปาตญาณ และ (๖) อาสวักขยญาณ ผู้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดทุกคนจะสามารถมีความสามารถพิเศษข้อสุดท้าย แต่ ๕ ข้อแรกขึ้นอยู่กับระดับสมาธิและความชำนาญในการทำสมาธินั้นๆ ของแต่ละบุคคล

หลังจากเข้าใจทั้งเรื่องสมาธิ และเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้วจึงสามารถนำเสนอทั้งสองเรื่องเข้าด้วยกัน ซึ่งทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่เรื่องสมาธิกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทโดยพบว่า การฝึกสมาธิเป็นส่วนหนึ่งของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมทุกวิธี ทั้งวิธีที่เรียกว่าสมถปุพพังคมวิปัสสนา (วิปัสสนามีสมณะนำหน้า) วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ (สมณะมีวิปัสสนานำหน้า) ยุคัณฑสมถวิปัสสนา (สมณะและวิปัสสนาคู่กัน) และชัมมุทธัจจวิคคหิตมานัส (วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุจจ์) นอกจากนี้สมาธิยังสามารถนำมาเป็นอุปกรณ์ของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ไม่เพียงเท่านั้น สมาธิยังสามารถเชื่อมโยงเข้ากับหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมซึ่งมีชื่อว่า โพธิปักขิยธรรม หากพิจารณาลงในรายละเอียดของโพธิปักขิยธรรมจะพบว่าหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมแบบสติปัฏฐาน ๔ เป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมแบบสัมมัปธาน ๔ อุดหนุนสมาธิ หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมแบบอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติให้เกิด

สมาธิ หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานแบบอินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีสมาธิเป็นส่วนหนึ่ง หลังจากนั้นหากการพิจารณาผู้ขณะบรรลุนิพพานจะพบว่า สมาธิเป็นองค์ธรรมขณะบรรลุนิพพาน กล่าวคือ ในขณะที่บรรลุนิพพานต้องมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหนึ่งที่ปฏิบัติการอยู่

สมาธิไม่เพียงเกี่ยวข้องกับเรื่องการบรรลุนิพพานในประเด็นข้างต้นเท่านั้น แต่สมาธิยังเกี่ยวข้องกับระดับของการบรรลุนิพพาน กล่าวคือ พระโศดบันและพระสกทาคามีมีระดับสมาธิพอประมาณ ซึ่งท่านจะเข้าผลสมาบัติขั้นต่ำได้ ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ มีระดับสมาธิที่สมบูรณ์ ท่านทั้งสองสามารถเข้าผลสมาบัติขั้นสูงคือนิโรธสมาบัติซึ่งท่านต้องทำสมาบัติ ๘ ได้ การเข้าสมาบัติ ๘ ได้ เป็นปฏิปทาของวิธีปฏิบัติของพระสมณยานิก ยกเว้นพระอนาคามีกับพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุกขวิปัสสขเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ซึ่งเป็นปฏิปทาของวิธีปฏิบัติของพระวิปัสสนาญาณิก สมาธิยังมีผลทำให้ผู้บรรลุนิพพานได้อภิญญา โดยอภิญญาที่ได้ มีผลเกี่ยวข้องกับระดับของสมาธิที่สะสมมา โดยที่พระอรหันต์ทุกประเภทจะมีอภิญญาข้อ ๖ คือ อาสวักขยญาณ แต่พระอรหันต์จะได้อภิญญาทั้ง ๕ ข้อแตกต่างกันไป ขึ้นกับการฝึกฝนสมาธิที่มีความชำนาญต่างกัน

นอกจากนี้ งานวิจัยฉบับนี้ได้นำเสนอกรณีศึกษาผู้บรรลุนิพพานที่เกี่ยวข้องกับฤทธิ์ที่มีสมาธิปกป้อง โดยมีพระนางสามาวดี นางอุตตราอุบาสิกา และพระสารีบุตรเป็นกรณีศึกษาให้เห็นว่า อำนาจของสมาธิสามารถคุ้มครองปกป้องร่างกายได้ ไม่เพียงเท่านั้น งานวิจัยฉบับนี้ได้นำเสนอกรณีศึกษาผู้บรรลุนิพพานที่แสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของความสามารถพิเศษหลังการบรรลุนิพพานเข้ากับสมาธิ โดยมีพระจูฬปันถกเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงเรื่องอิทธิวิธีกัมกับสมาธิ รัชมิกอุบาสิกาเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงเรื่องทิพพโสถกัมกับสมาธิ พระอนนรุทธะเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงเรื่องเจโตปริยญาณกัมกับสมาธิ พระสารีบุตรเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึง เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณกัมกับสมาธิ และพระโมคคัลลานะเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงเรื่อง จุตูปปาตญาณกัมกับสมาธิ และสุดท้ายพระสารีบุตรยังเป็นกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงเรื่องอาสวักขยญาณกัมกับสมาธิ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากเรื่องของสมาธิ เป็นเรื่องที่กว้างมาก และมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา จึงควรศึกษาเพิ่มเติมทั้งการปฏิบัติที่จริงจัง และศึกษาเทียบเคียงพระไตรปิฎกประกอบ รวมไปถึงการรักษากาย วาจา ใจ ไม่ให้มีโทษ อย่างน้อยรักษาศีล ๕ แม้ขณะที่ยังไม่บรรลุธรรม ก็สามารถนำมาซึ่งสันติสุขในชีวิต ในพระพุทธศาสนาเถรวาทยังมีประเด็นที่ควรศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมดังนี้

๑. ศึกษาความสัมพันธ์ของวิปัสสนาญาณกับ องค์ธรรมเพื่อการตรัสรู้
๒. ศึกษาความสัมพันธ์ของสมถญาณกับองค์ธรรมเพื่อการตรัสรู้
๓. ศึกษาขบวนการของศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อการบรรลุธรรม